ՇՈՒՇԻԻ ՎԵՐԱԾՈՒՄԸ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԿԵՆՏՐՈՆԻ

Մելանյա Բալայան

պ.գ.թ., դոցենտ, Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի տնօրեն

Բանալի բառեր՝ *Շուշի, Ղարաբաղ, կաթողիկոս, հոգևոր, Սարգիս, Հասան-Ջալալյան, միտրոպոլիտ, եկեղեցի, եկեղեցի, Բաղդասար, Աղվանից*

18-րդ դարի վերջերին ու 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներում բավական լուրջ տարաձայնություններ էին առաջացել Աղվանից կաթողիկոսական աթոռի շուրջը, որի պատճառները պետք է որոնել ինչպես արտաքին, այնպես և, որոշ առումներով, ներքին հանգամանքներում: Այսպես, օրինակ, եթե Աղվանից հոգևոր առաջնորդը աջակցություն էր ստանում Գանձակի խանի կողմից, ապա բնականաբար, նա միաժամանակ արժանանում էր խանի հակառակորդների թշնամական վերաբերմունքին: Տարաբախտաբար, քաղաքական այս հակասությունների մեջ ներքաշված էր նաև Էջմիածինը: Եվ քանի որ Եփրեմ Զորագեղցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն իր հերթին հատուկ համակրանք չէր տածում տվյալ ժամանակաշրջանում Աղվանից հոգևոր առաջնորդի հավանական թեկնածու Սարգիս Հասան-Ջալալյանցի նկատմամբ, ուստի և ամեն կերպ խոչընդոտում էր, որպեսզի Հայ Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը չանցնի նրան: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը նույնիսկ բանադրեց Սարգսին, որի պատճառով նկատելիորեն թուլացավ վերջինիս դիրքերն անգամ իր կողմնակիցների շրջանում: Բավական երկարատև ներեկեղեցական այս պայքարի արդյունքում, ինչպես նաև, Էջմիածնի հետ հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով, ի վերջո Սարգիս Հասան-Ջալալյանցը հրաժարվում է կաթողիկոսությունից:

Եփրեմ Զորագեղցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հատուկ կոնդակով 1815թ. Աղվանից կաթողիկոսությունը վերացվում է և նախկինում Աղվանից կաթողիկոսության մեջ ընդգրկված թեմերը միավորվում են՝ կազմելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության ենթակայության տակ գտնվող մետրապոլտություն: Սարգիս Հասան-Ջալալյանցը, ստանալով մետրապոլիտի աստիճան, նշանակվում է թեմի առաջնորդ:

Աղվանից կաթողիկոսության վերացումը, անշուշտ, իր բացասական հետևանքներն ունեցավ ազգային պետականությունից զրկված Հայոց Արևելից կողմանց հայության համար, քանի որ նման պայմաններում այն երկրամասի հայությանը միավորող միակ ազգային հաստատությունն էր՝ թեկուզ և իր բացասական կողմերով հանդերձ: “Որքան կենդանի եղած է Աղուանից կաթուղիկոսութիւնն, նույնքան պայծառ եղած են Աղուանից վանքերը: Բայց այս

կաթուղիկոսութեան մահից յետոյ՝ օրեցօր յափշտակված են վանօրեից կալուածներն, ցրուած են միաբանութիւններն և քայքայված են վանքերը”[1]£

Եվ այսպես, 1815-28թթ. Արցախի հոգևոր թեմը առաջնորդեց Սարգիս Ջալալյանցը. “… ձեռնատուութեան աշխարհական իշխանութեան օրինաբանեալ Տէրութեանն Ռուսաց վեր առաւ պատիւ և կոչումն կաթողիկոսական, և տուաւ միևնոյն անձին փոխան այնր կորման պատիւն մետրապոլտութեան յԱրքեպիսկոպոսական պաշտաման”[2]:

Երկրամասում 19-րդ դարի սկիզբը նշանավորվեց քաղաքական նոր իրադարձություններով: 1804-1813թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո, որն ավարտվեց Ռուսաստանի հաղթանակով, հոկտեմբերի 12-ին Արցախի Գյուլիստան բերդավանում կնքված հաշտության պայմանագրով Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցան նաև Ղարաբաղի, Գանձակի և հարակից մի շարք այլ խանություններ: Փաստացիորեն այս պայմանագիրը հայ ժողովրդի համար ընդհանուր առմամբ, իր դրական կողմերով հանդերձ, նաև բացասական որոշ հետևանքներ ուներ, թեկուզ և այն պարզ պատճառով, որ հայ ժողովուրդը միաժամանակ հայտնվել էր երեք առանձին տերությունների տիրապետության տակ: Ինչ վերաբերում է հայոց եկեղեցուն, ապա արտաքին քաղաքական այս բաժանումներն, անշուշտ, ավելի էին նպաստում ներեկեղեցական հակասությունների սրմանը: Տվյալ պարագայում Հայ Աղվանից հոգևոր թեմը, գտնվելով Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ, իսկ Հայոց Մայր Աթոռը՝ պարսկական, բավական լուրջ արգելքներ էին հարուցվում նրանց միասնական գործելակերպի վրա:

Չնայած Պարսկաստանի կողմից հարուցվող արգելքներին, 1821թ. Շուշի այցելեց Ամենայն Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսը, որը մեծաշուք ընդունելության արժանացավ թե ժողովրդի, և թե անգամ Ղարաբաղի Մեհտի-ղուլի խանի կողմից: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը որոշ ժամանակ մնաց Շուշիում՝ միջոցներ ձեռնարկելով հենց այստեղ էլ Ներսես Աշտարակեցուն հանդիպելու համար: 1822թ. Շուշիում կայացած հանդիպումից հետո Եփրեմ կաթողիկոսն ու Ներսես Աշտարակեցին այցելեցին նաև Գանձասար, որտեղ նրանց մեծ շուքով դիմավորեցին Արցախի թեմի առաջնորդ Սարգիս Ջալալյանցն ու Արցախի հոգևորական բարձր խավը: Այդ մասին բոլոր մանրամասները ներկայացրել է Մեսրոպ Թաղիադյանը[3]:

Տարաբնույթ փաստերի քննության արդյունքում անժխտելիորեն պետք է ընդունել Սարգիս Հասան-Ջալալյանցի ազգանվեր ծառայությունները: Հոգևոր առաջնորդը հոգ է տարել նաև Գանձասարի վանքի բարեկարգման ուղղությամբ՝

---

[1] *Բարխուտարյանց Մ., Արցախ, Երևան, 1999, էջ 156:*

[2] *Շահխաթունեանց Յովհ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ Գաւառացն Արարատայ, Էջմիածին, 1842, էջ 349:*

[3] *Թաղիադեանց Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Հայս, Կալկաթա, 1847, էջ 270-330:*

իրականացնելով վերանորոգումներ և որի մասին վկայված է նաև վանքի տարածքում պահպանված արձանագրության մեջ:

Սարգիս Հասան-Ջալալյանցը վախճանվել է 1828թ. և հուղարկավորվել Գանձասարի վանքի գավթում. "Այս է տապան Սարգիս Աղուանից կ/ա/թ/ո/ղ/ի/կ/ո/սին, որ է յազգէն Ջալալ Դօլին, թվի/ն/ ՌՄՀԷ /1828/"[1]: Նրա աթոռակալության ողջ ժամանակաընթացքում Գանձասարը շարունակում էր մնալ որպես արցախահայության հոգևոր կենտրոն:

Սարգիս Հասան-Ջալալյանցի մահից միայն երկու տարի հետո՝ 1830թ. նոյեմբերի 13-ին Ամենայն Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսի կոնդակով Ղարաբաղի թեմի մետրապոլիտ կարգվեց նրա եղբայր Բաղդասար Հասան Ջալալյանցը[2]:

1836թ. մարտի 11-ի Ռուսական կայսրության կողմից հաստատված "Յաղագս կառավարութեան գործոց Լուսավորչական Հայոց եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան" հատուկ կանոնադրությամբ՝ հայտնի "Պոլոժենիե" անվամբ, կայսրության տիրապետության տակ գտնվող հայ եկեղեցին բաժանվում է 6 թեմերի՝ Նոր Նախիջևանի, Աստրախանի, Վրաստանի, Շիրվանի, Երևանի և Ղարաբաղի[3]:

Կանոնադրության մեջ հատուկ կետով նշված էր նաև առանձին թեմերի աշխարհագրական սահմանները: Ղարաբաղի թեմի մեջ ներառված էին նաև Շաքի և Թալիշ գավառները: Համաձայն Էջմիածնի սինոդի հրամանով 1837թ. կազմված "Հայ եկեղեցու վիճակագրութիւնը Կովկասում" օրագրության տվյալների, Ղարաբաղի թեմի մեջ ընդգրկված էին՝ "3 վանք, 53 եկեղեցի, 32 ժամատուն, 1 եպիսկոպոս, 6 վարդապետ, 2 աբեղայ, 117 ավագ քահանայ և քահանայ, 10 սարկավագ, 98 դպիր, 6 կոյս և 3 դպրոց"[4]: Իսկ 1840թ. կազմված վիճակագրության համաձայն նրանում մասնավորապես ներառված էին երեք քաղաքներ՝ Շուշի, Նուխի, Լենքորան և 156 գյուղ, որոնք բոլորը միասին ունեին 7167 տուն հայ ազգաբնակչություն[5]:

1839թ. Ղարաբաղում ստեղծվել է վանական կառավարություն[6]: Մի շարք վավերագրեր փաստում են, որ վանական կառավարության մեջ նախ և առաջ ընդգրկվում էին հեղինակություն վայելող հոգևորականներ, որոնք պատասխանատու էին եկեղեցական կանոնների, ժամերգությունների, կարգադրությունների ճշտորեն կատարման համար:

Ղարաբաղի թեմի հոգևոր կենտրոնը նոր կանոնադրությամբ դարձավ Շուշին, որտեղ էլ տեղակայվեց առաջնորդարանը: 1837թ. հուլիսի 1-ին Ռուսական կայսերական հրամանով թեմի առաջնորդ և հոգևոր վարչության նախագահ

---

[1] *Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Երևան, 1982, էջ 66:*

[2] *ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 532:*

[3] *Երիցյան Աղ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի Հայք 19-րդ դարում, մաս Բ, Թիֆլիս, 1895, էջ 557:*

[4] *Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, Երևան, 2001, էջ 14:*

[5] *Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգեւոր դպրոցի, Թիֆլիզ, 1914, էջ 7:*

[6] *Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 14:*

նշանակվեց Բաղդասար Հասան Ջալալյանցը[1]: Ղարաբաղի թեմի առաջնորդը նույն թվականին իր օրինական օծումը ընդունեց նաև Էջմիածնում, որից հետո վերադարձավ ու հաստատվեց Շուշիում:

Եվ այսպես, Շուշին պաշտոնապես ճանաչվեց Ղարաբաղի հոգևոր կենտրոն: Լեոյի բնորոշմամբ. "Շուշին դառնում էր հոգևոր կենտրոն այն հայության համար, որ ապրում էր երեք քաղաքներում /Շուշի, Նուխի, Լենքորան/ և դրանց վերաբերուող գաւառներում"[2]:

Շուշին Ղարաբաղի հոգևոր կենտրոնի վերածվելու գործում նշանակալից ներդրում ունեցավ Բաղդասար Հասան Ջալալյանցը: Հատկանշական է, որ նրա կյանքի ու գործունեության բոլոր ուսումնասիրողները, ժամանակի բոլոր վավերագրերը, միանշանակորեն հատուկ պատկառանքով են խոսում հոգևորական գործչի մասին, նրան ներկայացնելով նախ և առաջ որպես ազգանվեր, մեծ ժողովրդականություն վայելող առաջնորդ: "Արդէն այն հանգամանքը միայն, որ անդամալոյծ մի եպիսկոպոս էր կառավարում մի ամբողջ թեմ, մի անդամալոյծ, որ եկեղեցական ծէսերը կատարում էր յատուկ բազկաթոռի մէջ նստած և որին ձեռքերի վրայ էին այս ու այն կողմ տանում, ցոյց էր տալիս, թէ որքան կարևոր նշանակութիւն ունէր մետրապոլիտը ժողովրդի և հոգևոր իշխանութեան աչքում: … Նա մի ստեղծագործող ոյժ էլ էր, որ ուղղութիւն էր տալիս, որին նայում էին պատկառանքով… Անդամալոյծ առաջնորդը հարկաւոր դէպքերում այցելութիւններ էր անում իր ժողովրդի անդամներին, երբ հարկաւոր էր ազդու միջամտութիւն գործել զանազան առիթներով"[3]: Բազմաթիվ փաստեր վկայում են, որ Բաղդասար մետրապոլիտը իր ողջ հնարավորություններով մշտապես պաշտպանել է ժողովրդի շահերը:

Տնտեսական ծանր իրավիճակ էր ինչպես ժողովրդի, այնպես էլ նրա հոգևոր հաստատության համար: Եվ այս ամենի հիմնական պատճառներից մեկը տիրող անօրինականությունն ու առանձին անհատների կողմից ցուցաբերվող կամայականությունն էր, հիմնախնդիր, որի դեմ պայքար էր ծավալել թեմակալ առաջնորդը: Թեմի մեջ ներառված եկեղեցիների մեծ մասը տարբեր պատճառներով զրկվել էին վանքապատկան իրենց կալվածքներից, իսկ դրանք ետ վերադարձնելը բավական լուրջ հիմնախնդիր էր, որն էլ դարձավ Բաղդասար մետրապոլիտի հիմնական մտահոգություններից մեկը: Վանքապատկան կալվածքների վերադարձման, ինչպես նաև երբեմնի մեծաշուք վանքերի ու եկեղեցիների վերանորոգման հիմնահարցը, որից կախված էր վանքերի ու եկեղեցիների հետագա գոյությունը, նրա իսկ ներկայացմամբ, բազմաթիվ անգամ քննարկման է դրվել նաև Մայր Աթոռում: "Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության" աշխատության Ղարաբաղի հոգևոր թեմին նիվիրված պրակի մեջ զետեղված են Բաղդասար մետրապոլիտի բազում գրությունները թեմի մեջ

[1] *Նույն տեղում, էջ 116:*
[2] *Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգեւոր դպրոցի, էջ 97:*
[3] *Նույն տեղում, էջ 118:*

ընգրկված բազմաթիվ եկեղեցիների ու վանքերի վերանորոգման կապակցությամբ:

Բաղդասար մետրապոլիտի արժանահիշատակ ձեռնարկումներից է նաև նրա ծավալած կրթալուսավորական գործունեությունը, որի առաջին քայլերից մեկն էլ հանդիսանում է տպագրական գործը: Բազելցի քարոզիչներից գնելով Շուշիում նրանց հիմնած տպարանը, հոգևոր առաջնորդը մեծ ջանքեր է գործադրում տեղում հրատարակչական գործը պատշաճ մակարդակին հասցնելու ուղղությամբ: Անշուշտ, տպագրվող հիմնական նյութը եկեղեցական բովանդակություն ուներ: Բայց և, Լեոյի խոսքերով ասած. "չը պիտի մոռանանք ոչ մի դէպքում, որ տպարանը իւրաքանչիւր տեղում յայտնագործում է եղած գրական ոյժերը և նպաստաւոր մթնոլորտ է պատրաստում՝ նոր ոյժեր առաջ բերելու համար: Միևնույն դերը ճշտութեամբ կատարում էր տպարանը և Շուշում"[1]: Տպագրված գրքերի շարքում հիշատակման արժանի գործ էր Եսայի Հասան-Ջալալյանի "Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից"՝ տպագրված 1839թ.:

Տպագրական գործը, անշուշտ, նույնպես իրականացվում էր ծանր պայմաններում, քանի որ գտնվում էր ռուս չինովնիկների խիստ հսկողության տակ: Մետրապոլիտը մեծ պատասխանատվություն էր կրում հրատարակած գրքերի բովանդակության համար, ուստի և ստիպված էր գավառապետի հարցումներին պատասխանել, որ տպարանում հրատարակվում են միայն հոգևոր բնույթի գործեր, այն էլ Էջմիածնի սինոդի թույլատվությամբ:

1838թ Շուշիում բացվել է Ղարաբաղի թեմական դպրոցը: "Ամենից բարձր տեղ երևում է Նոր Թաղի փոքրիկ եկեղեցին, նրանից ցած՝ մեծ ու լայն առաջնորդարանը, ուր զետեղւում է և Ղարաբաղի թեմական դպրանոցը. այդ շինութիւնը կարծեմ միակն է ամբողջ քաղաքի մէջ, որ գրաւելով լաւ տեղը, իր մեծութեամբ և դիրքով առանձին ուշադրութիւն է գրաւում քաղաքի ամեն կողմից նայելիս"[2]: Հոգևոր առաջնորդի գործադրած բացառիկ ջանքերի շնորհիվ հետագայում հոգևոր այս դպրոցը կարողացավ ոչ միայն գոյատևել, այլև մինչև իր գոյության ավարտը՝ 1920թ., դարձավ հայ կրթամշակութային կյանքի կարևորագույն օջախներից մեկը: Այն իր գոյությամբ ու գործունեությամբ ավելի բարձրացրեց Շուշիի համբավը, հաղորդելով նրան, հոգևոր կենտրոնից զատ, նաև գիտական ու կրթալուսավորական կենտրոնի մեծագույն դերակատարություն, որի մանրամասները հանրահայտ են:

Շուշիի հոգևոր ու կրթալուսավորական կենտրոնի վերածմանը իրենց մեծագույն նպաստն են ունեցել նաև 19-րդ դարի ընթացքում քաղաքում կառուցված եկեղեցիները՝ Ղազանչեցոց Ս.Ամենափրկիչ, Ագուլեցոց, Մեղրեցոց, Ներքին թաղի Ս.Աստվածածին, Վերին թաղի Ս.Հովհաննես Մկրտիչ, Ջրաբերդցոց թաղի եկեղեցիները, Կուսանաց անապատը:

---

[1] *Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգեւոր դպրոցի, էջ 124:*

[2] *"Տարազ", 1891:*

1854թ. հունիսի 27-ին իր մահկանացուն կնքեց Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ 80-ամյա Բաղդասար Հասան-Ջալալյանը: Լեոյի վկայությամբ նրա մահը մեծ սուգ էր ոչ միայն արցախահայության համար, այլև նույնիսկ ռուսների ու թուրքերի[1]: Համաձայն իր կտակի, հոգևոր առաջնորդը հուղարկավորվել է Գանձասարում:

Մետրապոլիտի մահից հետո որոշ ժամանակ Ղարաբաղի թեմը մնաց առանց հոգևոր առաջնորդի: Ըստ Լեոյի, նույնպիսի վիճակ էր նաև հայոց մյուս թեմերում, քանի որ Ամենայն Հայոց Ներսես կաթողիկոսը դրանով ցանկանում էր ավելի հաստատուն դարձնել նրանց ենթակայությունը Մ.Աթոռին: Սակայն նրա մահից հետո "…կաթողիկոսական տեղապահը Անդրկովկասի երեք թեմերի համար նշանակեց ժամանակավոր կառավարիչներ, որոնք պիտի կառավարէին թեմերը մինչև նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնն ու հաստատութիւնը"[2]:

1857թ. Ղարաբաղի թեմի ժամանակավոր կառավարիչ է նշանակվում Գևորգ Վեհապետյանը, որը քայլեր է ձեռնարկել ինչպես Շուշիի հոգևոր դպրոցի, այնպես էլ ողջ Ղարաբաղում գոյություն ունեցող ծխական դպրոցների բարեկարգման, ինչպես նաև նորերի բացման ուղղությամբ[3]:

1864-78թթ. Ղարաբաղի թեմը առաջնորդել է Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանցը: Պահպանվել են նրա նշանակման առթիվ Ամենայն Հայոց Մատթեոս կաթողիկոսին 1864թ. գրված շնորհակալագիրը, ինչպես նաև "Սարգիս արքեպիսկոպոսի գրութիւնը Կաթողիկոսին՝ Արցախի թեմի առաջնորդի պաշտօնն ընդունելու և շուտով Վեհափառին ներկայանալու մասին"[4]:

Վավերագրերը փաստում են, որ Սարգիս արքեպիսկոպոսի առաջնորդության շրջանում ներեկեղեցական հակասությունները թեմի ներսում նույնպես առկա էին և դա հատկապես սուր արտահայտություն էր ստացել կրթական բնագավառում: Հատկանշական է, որ այս բնագավառում հակասությունները խորացել էին նաև մյուս հայկական թեմերում: Առկա դրությունից դուրս գալու ելքը ընդհանուր բարեփոխումների իրականացումն էր, որին էլ նպատակաուղղված էր Ամենայն Հայոց Գևորգ Դ կաթողիկոսի գործունեությունը: "Գևորգ Դ. կաթողիկոսը 1867-1868 թուականներին ձեռնարկեց մի շարք վարչական և կրթական բարենորոգումների, որոնք գալիս էին որոշ չափով բաւարարութիւն տալու հայ ժողովրդի հասարակական կեանքի զարգացումից առաջ եկող պահանջներին"[5]:

Սարգիս Ջալալյանցը, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հրահանգով ու քաղաքական հանձնարարությամբ, 1867-1870թթ. գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում, իսկ հետո էլ, վերադառնալով Թիֆլիս, հավանաբար

---

[1] *Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգեւոր դպրոցի, էջ 177:*

[2] *Նույն տեղում, էջ 218:*

[3] *ՀԱԱ, ֆ. 56, ց.1, գ. 8088, թ.5:*

[4] *Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 283-285:*

[5] *Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգեւոր դպրոցի, էջ 355-356:*

երկար ժամանակ էլ Թիֆլիսում է ապրել: Երկրամասից նրա երկարատև բացակայության պատճառով բնակչությունը հատուկ գրությամբ դիմել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին՝ Սարգիս արքեպիսկոպոսին Արցախի թեմ վերադարձնելու կապակցությամբ[1]: "Վավերագրերում" զետեղված են նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին ուղղված բազմաթիվ գրությունները, իսկ ավելի ճիշտ խնդրագրերը, որտեղ, լսելով Սարգիս արքեպիսկոպոսին այլ թեմ ուղարկելու կաթողիկոսի որոշման մասին, Ղարաբաղի թե հոգևոր և թե աշխարհիկ գործիչները, խնդրելով Սարգիս արքեպիսկոպոսին վերադարձնել Ղարաբաղ, միաժամանակ նրան ներկայացնում են որպես "ժողովրդին սիրելի"առաջնորդ, որի ներկայությունը ժողովրդի համար անչափ կարևոր է. "…արդարև յօրէ անտի լսելոյն մեր զայս ցաւալի համբաւ զգալի ցավ պատճառեաց ի սիրտս մեր ի մասին մեկնելոյն ի վիճակէն մեր մի այնպիսի ազգասէր և արթուն հոգատար Հովուի: Ուստի որդիական սիրոյ համբուրիւ համբուրելով զՀայրական սուրբ գարշապար գթած և խնամառատ Հայրութեանդ, ամենախոնարհաբար խնդրեմք չզրկել զմեզ ի մարդասիրական և յԱզգասիրական խնամառատ գթոյն վիճակաւոր Հօր, որպէս վայելեալ եմք մինչ ցարդ զազգասիրական աշխատանս նորա ի վաղուց անտի…"[2]:

Հավանաբար այդ խնդրագրերը հաշվի առնելով էլ բեկանվեց Ղարաբաղի հոգևոր առաջնորդին Բեսարաբիայի թեմ ուղարկելը և նա կրկին վերադարձավ Շուշի ու անմիջապես ձեռնամուխ եղավ կրթական համակարգի բարեկարգմանը: Առաջին հերթին կանոնակարգվեց աշակերտների ընդունելության կարգը: Հասարակական կյանքի բարեկարգմանն էր ուղղված արքեպիսկոպոսի կողմից 1872թ. հրատարակված "Բարեկարգութիւնք, տնօրինեալք ի վիճակաւոր առաջնորդէն հայոց թեմին Ղարաբաղու ի Սարգիս արքեպիսկոպոսէն Հասան-Ջալալեանց յաղագս կարգի կատարման ինչ-ինչ հոգևոր ծիսից հայոց ժողովրդականաց ի նմին վիճակի", որով վերացվում էր նշանադրության, պսակի և հուղարկավորման ծեսերի հետ կապված զանազան շռայլ սովորույթները, այդ թվում "կերուխումները" և հաստատվում են շատ պարզ ու վայելուչ կանոններ[3]:

1876թ. Սարգիս Հասան-Ջալալյանցը հատուկ խնդրագրով դիմում է Ամենայն Հայոց Գևորգ Դ կաթողիկոսին՝ Ղարաբաղի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնից իրեն ազատելու կապակցությամբ, հիմնավորելով, որ իր պատկառելի տարիքն ու հիվանդությունը այլևս թույլ չեն տալիս ժողովրդին ու եկեղեցուն օգտակար ծառայություն կատարելու համար: Լեոյի վկայությամբ, Սարգիս Ջալալյանցը հիվանդության պատճառով բնակվելով Թիֆլիսում, "այնտեղից էր ուղղություն տալիս թեմի գործերին, և ինքն էլ զգում էր, որ դա լավագույն կարգաւորում չէ"[4], ինչն էլ, հավանաբար, դրդել էր նրան այդ քայլին: 1876թ. Շուշիի հասարակության

---

[1] *Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 307:*

[2] *Նույն տեղում, էջ 326:*

[3] *Տես՝ Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգեւոր դպրոցի, էջ374:*

[4] *Նույն տեղում, էջ 376:*

կողմից նույնպես համապատասխան խնդրագիր է ուղարկվել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, որում, ներկայացնելով Սարգիս Հասան-Ջալալյանցի ազգանպաստ գործունեությունը, միաժամանակ նշվում է, որ "ցաւօք սրտի ասեմք՝ երբ ի 1875 ամի նա իւր անձնական տկարութեանց պատճառաւ բացակայեցաւ աստի առողջութիւն գտնելու համար, դարձեալ մեր ժողովրդականաց մէջ սկսաւ ի վեր երևիլ նոր ի նորոյ անխաղաղութիւնք, անմիաբանութիւնք"[1]: Սակայն այս խնդրագրերին Էջմիածնի կողմից մասնակի լուծում է տրվել և 1876թ., հաշվի առնելով Սարգիս Հասան-Ջալալյանցի հիվանդությունը, թեմակալի փոխանորդ է նշանակվել Արիստակես վարդապետ Սեդրակյանը, որն էլ մինչև 1881 թ. առաջնորդեց Ղարաբաղի թեմը՝ փոխանորդի կարգավիճակով:

Այսպիսով, 19-րդ դարի սկզբներից Շուշին դարձավ Ղարաբաղի հոգևոր կենտրոնը, որն այդ առաքելությունը շարունակաբար իրականացնում էր Աղվանից կաթողիկոսության հոգևոր սահմաններում ներառված հայաբնակ նաև մյուս տարածքներում: Այսպես, 1909թ. Աշոտ եպիսկոպոսի Հայոց Հայրապետին հղված տեղեկագրում հիշարժան փաստեր կան Արցախի թեմի կազմության, ինչպես նաև հոգևոր առաջնորդարանի հոգածության շնորհիվ կրթական կյանքի աշխուժացման մասին: Այն մասնավորապես կրկին փաստում է, որ "Ղարաբաղի Հայոց թեմը պարունակում է իր մէջ Շուշու, Ջիւանշիրի, Կարիագինի/Ջիբրայիլ/, Նուխու և Արեշի ամբողջ գաւառները, Գանձակի և Զանգեզուրի գաւառների մասերը, Լանքարան քաղաքը և Զաքաթալայի շրջանից Կախ աւանը: Ամբողջ թեմում կայ ըստ շրջագայութեան 26.364 ծուխ, արական սեռի 101.143 շունչ, իգական սեռի 88.857 - ընդամենը 190.000: … Թեմն ունի 221 եկեղեցի, 9 վանք, որոնցից 3 շեն և 6 անմարդաբնակ"[2]:

Ամփոփում

Եփրեմ Զորագեղցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հատուկ կոնդակով 1815թ. Աղվանից կաթողիկոսությունը վերացվում է և նրա փոխարեն ստեղծվում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության ենթակայության տակ գտնվող մետրապոլտություն:

1836թ. մարտի 11-ի Ռուսական կայսրության եկեղեցական կանոնադրությամբ Ղարաբաղի թեմի հոգևոր կենտրոնը դարձավ Շուշին, որտեղ էլ տեղակայվեց առաջնորդարանը:

Այսպիսով, 19-րդ դարի սկզբներից Շուշին դարձավ Ղարաբաղի հոգևոր կենտրոնը, որն այդ առաքելությունը շարունակաբար իրականացնում էր Աղվանից կաթողիկոսության հոգևոր սահմաններում ներառված հայաբնակ նաև մյուս տարածքներում:

---

[1] *Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 334:*

[2] *Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 465-466:*

Превращение Шуши в духовный центр Карабаха

М.Балаян
к.и.н., доцент
Директор государственного историко-краеведческого музея Арцаха

Резюме

***Ключевые слова**: Шуши, Карабах, католикос, духовный, Саркис, Асан Джалалян,Àмитрополит, церковь, Багдасар, Алуанкский*

Специальной энцикликой Католикоса Всех Армян Епрема Зорагехци в 1815 г. Агванский Католикосат ликвидируется, и на его месте создается митрополия в подчинении Армянского Патриаршества.

11 марта 1836 г. Церковным уставом Российской империи духовным центром Карабахской епархии стал г. Шуши, где и располагалось церковное верховенство.

Таким образом, с начала XIX в. Шуши стал духовным центром Карабаха, который выполнял эту миссию также и на других армянонаселенных территориях в пределах Агванского Католикосата.

Making Shoushi Spiritual Centre of Karabakh

M. Balayan
PhD of Historical Sciences, Docent
Director of Artsakh state museum of History and Country Stady

Summury

***Key words**: Shoushi, Karabakh, Catholicos, spiritual, Sargis, Hasan-Jalalyanc, Metropolitan, church, Baghdasar, Aghvank*

With the special encyclical of Patriarch of All Armenians Yeprem Zoragekhtsy in 1815 Aghvan Catholocosate was eliminated and it its place a metropolis subordinate to Armenian Patriarchate was established. On 11 March, 1836 with church charter of Russian Empire the centre of Karabakh diocese was Shushi, where Prelacy was located. Thus, from the beginning of the XIX century Shushi had become a spiritual centre of Karabakh that performed its function continuously on Armenian populated territories within the boundaries of Aghvan Catholocosate.